

DEBATT

Gårdarna utanvedes Presentation av ett nytt forskningsfält

Hälsinglands storbondgårdar har de senaste åren rönt ett intresse utan dess like inom och utom landskapets gränser. Stora gårdar som för en infödd hälsing är normal bygghus förbryllar mången utsocknes besökare, såväl turist som akademisk forskare. Gamla myter frodas, som att hälsingebönderna av högmod och skrytsamhet tävlade med varandra i bygghus. Det "irrationella" storbyggandet i Voxnadalen har förklarats som att bönderna önskade markera sin uråldriga dominans i agrarsamhället. Bönderna sägs ha haft ett behov av att manifesteras sig i sina byggnader.¹

Storbondgårdarna i Hälsingland marknadsförs som "Hälsingegårdar", men representerar egentligen endast den ekonomiskt välbärgade befolkningen på Hälsinglands landsbygd under 1800-talet. De flesta hälsingar torde härstamma från "utanvidsbyggelsen", som till skillnad från stora bondgårdar kan anses vara ett för Hälsingland och Norrland unikt byggnadsbestånd i det att man ägde sin gård även om den var uppförd på annans mark, det vill säga på ofri grund.

Utanvidsgårdar

Under 1800-talet nästan fördubblades Sveriges befolkning från 2 till 3,8 miljoner. Mellan 1830 och 1860 ökade befolkningen med omkring 900 000 människor. Hemmansklyvningar var vanliga. Den agrara underklassen ökade mest. I Gävleborgs län, det vill säga landskapen Hälsingland och Gästrikland, utgjorde de obesuttna som inte ägde egen jord en större andel av befolkningen än i de flesta andra län. I denna samhällsklass ingick i Hälsingland "utanvidsfolket". De byggde sina gårdar på byarnas utmarker, där de brukade magra jordbitar oavhängigt de stora bondgårdarna. På kartor benämns dessa gårdar diffust som "husfolks täppor" och ägarna "husfolk" i kyrkböckerna.² I muntlig tradition kallas de "utanvidsgårdar" och "utanvidsfolk" med dialektala variationer. Den akademiska forskningen

har ännu inte fokuserat Norrlands utanvidsbyggelse, medan storbondgårdarna alltså är föremål för den ena undersökningen efter den andra inom olika discipliner.

Utanvidsgårdarna lyser med sin frånvaro i de nyligen utkomna praktverken *Tradition i trä* och *Svenska Trähus*, vilket får mig att avstå från lovord kring dessa snarare publikfriande än vetenskapligt särskilt väl genomtänkta publikationer. Endast en tillförlitlig litterär källa till kunskap om utanvidsbyggelsen i Hälsingland har kommit till min kännedom. På LT:s förlag utkom 1975 *Hus i trä* av förre landsantikvarien i Gävleborgs län Ingemar Svensson och antikvarie Gunnar Hedborg och den är alltså en användbar handbok om hus i trä i Gävleborgs län. Författarnas insikter om utanvidsbyggelsen är numera inte lika självklara hos länets antikvarier. "Torp och småbruk" rubriceras avsnittet på högsvenska, men av text och bilder framgår att författarna är införstådda med den norrländska företeelsen utanvidsbyggelse.

En utanvidsgård uppfördes på ofri grund, på bondeägd mark, enligt ett uppgjort muntligt eller skriftligt kontrakt utan prestationsskyldighet gentemot markägaren och bönderna. En utanvidsgård bestod av ett bostadshus, småfåhus för grisar, getter, ev. någon ko och olika bodar. Före laga skiftet var utanvidsbyggelsen ofta samlad till ett obrukbart och oländigt område utanför byn. Utanvidsgårdarna ansluter till den lokala byggnadstraditionen och är både större och bättre byggda än de obesuttnas boställen på andra håll i landet. I Trogsta i Forsa socken väster om Hudiksvall ligger en högkvalitativ utanvidsbyggelse alltså oskiftad och samlad längs byvägen. Runt om i landskapet kan mindre avsidat liggande gårdar avläsas som utanvidsgårdar. Som rejält byggda större "torp" skulle en sörslänning identifiera dem utan närmare kunskap om deras kulturhistoriska och socioekonomiska bakgrund.

Utanvedes eller inhyses

I Hälsingland har det i stort sett inte funnits torpare, utom de som bodde i utanvidsgårdar ägda av järnbruken

Utanvidsgården Skogstorp och dess folk på Hammarn i Idenors socken utanför Hudiksvall. En ditflyttad stuga påbyggdes som parstuga med takspån och rödfärgad stående fasspont som fasadbeklädnad. Småfåhus och bodar låg utspridda kring bostadshuset. Ägaren, Per Erik Sandberg med hustru Augusta, till vänster i bilden, var anställd vid Håstaholmens sågverk i Hudiksvall. De fyra barnen står uppradade i sina finkläder. Okänd fotograf 1913.

eller Kronan och Per-Albintorp. Få utanvidsgårdar har motsvarat den sydsvenska benämningen ”torp”, som förmodligen applicerats på utanvidsgårdarna av söderifrån kommande myndighetspersoner som lantmätare, militärer och präster. I nyutkomna akademiska avhandlingar och uppsatser om Hälsingegårdarna används felaktigt begreppen torp och backstugor på utanvidsbyggelsen.³ Intresset för den svenska landsbygdens obesuttna och deras levnadsförhållanden är närmast obefintligt. Det tycks råda en allmän förvirring kring obesuttnas boställen på Norrlands landsbygd. För en hälsing som härstammar från en utanvidsgård innebär begreppet torp en annan gårdstyp. Den är mindre, belägen söder om Dalälven och lyder under slott, herresäten, gods, storbondgårdar och bruk. Statarsystemet har inte funnits i Norrland. Backstugusittare har veterligen heller aldrig funnits i Hälsingland. En backstuga i ordets egentliga bemärkelse på lägsta ekonomiska och

sociala nivå var en jordkula i en backsluttning. På Skansen kan en backstuga från Blekinge beses. Backstugor fanns främst i Blekinge, Halland eller Småland. I Skåne kallades de ”gatehus”. I Hälsingland bodde de obesuttna i större eller mindre utanvidsgårdar eller inhyses på en bondgård.

Utrotningshotade kulturmiljöer

Vid mitten av 1800-talet gick det 120–160 obesuttna per 100 bönder i Hälsingland. De tämligen välbärgade storbondgårdar som kommit att kallas ”Hälsingegårdar” kan därför inte sägas spegla landskapets historia och samhällsomvandling på ett allsidigt sätt. Flera av dem har byggnadsminnesförklarats, till skillnad från utanvidsgårdarna och småbruken som sällan dokumenterats i de byggnadsinventeringar som genomförts av länsstyrelsen och kommunerna. När Banverket i byn Ede i Järvsö socken nu tvingar ett av Norrlands sista

ännu aktiva småbruk med boskapsskötsel till nedläggning på grund av en ny sträckning av järnvägen genom Ljusnans dalgång finns det ingen dokumentation av detta kulturhistoriskt intressanta småbruk med ”sommarsstugu-byggning” och anor från 1700-talet eller en intilliggande utanvidsgård för Banverket att beakta i miljökonsekvensbeskrivningen. Där florerar endast naturintressen som slår vakt om rara örter, sällsynta fåglar och fauna samt våtmarker. Ett beaktande av den utrotningshotade kulturmiljön med representativ utanvidsbebyggelse är inte aktuellt. Småbruket Lassa och utanvidsgården Hängans är belägna i en sammanhängande kulturmiljö som oturligt nog även ligger ”utanvendes” de antikvariska myndigheternas bevarandeintressen. I Hälsingland och det politiskt röda Gävleborg bevaras landsbygdens kulturarv utifrån storböndernas synvinkel. Det är hög tid för en perspektivförskjutning inom den akademiska forskningen kring landsbygdens bebyggelse i Norrland. Utanvidsbebyggelsen är ett frestande forskningsfält kan jag intyga efter att ha varit där, på ”hembesök” hos de allmogemålare och stor-

snickare jag forskar om från 1700- och 1800-talen och som alla hörde till utanvidsfolket.⁴

Utanvidsfolket

Hälsinglands utanvidsfolk var i högsta grad integrerat i bondesamhället. Landskapets differentierade näringsliv med möjligheter till inkomster från skogsbruk, jordbruk, järnbruk, linhantering, handel och hantverk samt närhet till städer, medförde att man kunde försörja sig på många sysslor och uppnå en högre levnadsstandard än vad som var fallet bland de obesuttna i södra Sverige med jordbruk som enda näringsfång. Bland utanvidsfolket under 1800-talet liksom bland befolkningen i övrigt kan en social skiktning skönjas från alkoholiserade utfattiga i fallfärdiga ruckel till sköttsamma hantverkare som timmermän, murare, smeder, storsnickare och målare med högt anseende på välskötta små gårdar med rikt utsrade förstukvistar och dekorerade inredningar. Till utanvidsfolket hörde vidare skomakare, skräddare och kvinnor som livnärde sig på att spinna, väva, sy, baka och städa i dagsverken hos

Utanvidsgården Murgärdet i Sörbygden, Hälsingtuna socken utanför Hudiksvall. Den är en ditflyttad fäbodstuga som köptes och påbyggdes till parstuga 1880 av drängen och pigan Anders och Kristina Andersson i samband med deras giftermål. Gården har gått i släkten i fyra generationer. Småfähus och bodar är rivna sedan länge och ersatta med ett större uthus som kan användas som garage. Gården är nyrestaurerad. Foto: författaren 2002.

bönderna, pigor och drängar, ”kloka” gummor och gubbar, aktiva eller avskedade indelta soldater. I Hälsingland och Dalarna ägde soldaterna sina boställen och satt på dem livet ut, medan de i andra delar av landet var skyldiga att lämna soldattorpet till efterträdaren. I Hälsingland betraktades soldaternas boställen som utanvidsgårdar.

Från mitten av 1800-talet, då de obesuttna, det vill säga landsbygdsproletariatet, utgjorde en arbetskraftsresurs för industrin, uppträder utanvidsfolket som ”arbetare” i kyrkböckerna. Många släkter finns dock fortfarande kvar på sina utanvidsgårdar, nu som fastighetsägare. Utanvidsgårdarna med sina rimliga proportioner och funktionella planlösningar skulle kunna utgöra utmärkta förebilder för nyproduktion av småhus. Men det är en annan historia. Den historia som jag här efterlyser är utanvidsgårdarnas och utanvidsfolkets historia, som återstår att skriva enär den hittills främst förvaltats i den muntliga kulturen på Norrlands landsbygd.

Maj-Britt Andersson, Hudiksvall

Noter

- 1 Under snart fyrtio år har jag inventerat och dokumenterat gårdar över hela landskapet. Ytterst sällan har jag påträffat storvulna karaktärsdrag hos gårdsägarna. Jag möter individer med stark integritet och en grundtrygghet förankrad i gården och slakten. Skrytsamhet bottnar ofta i en svag självkänsla, vilket rimmar illa med hälsingeböndernas mentalitet.
- 2 Huruvida ”husfolks täppor” är boställen eller endast odlingar varierar. Ofta finns det rester av bebyggelse på en plats som på kartor från 1700- och 1800-talen angivits som ”husfolks täppa”.
- 3 Se t.ex. Olsson 2002, Fiebranz 2002 och Wennersten 2001.
- 4 Allmogemålarna Gustaf Reuter och Erik Ersson (”Snickarmålarn”) var utanvidsfolk liksom Anders Ädel och storsnickarna Jonas Lust och Jöns Månsson under 1800-talet.

Litteratur

- Andersson, Maj-Britt 2000: *Allmogemålaren Anders Ädel*. Stockholm: Prisma.
- Andersson, Maj-Britt & Ericson, Nina 1998: *Husbieln, Möten med gårdar*. Stockholm: Prisma.
- Bedoire, Fredric & Hogdal, Lis 2000: *Den stora Hälsingegården, Gårdar och befolkning i Voxnans dalgång*. Stockholm: Byggförlaget.
- Berglin, Elisabeth 2000: *En bonadsmålare och hans värld. Johannes Nilsson i Breared*. Lund: apostrof.
- Broström, Ingela (red.) 2002: *Tradition i trä. En resa genom Sverige*. Stockholm: Byggförlaget.
- Fiebranz, Rosemarie 2002: *Jord, linne eller träkol? Genusordning och hushållsstrategier, Bjuråker 1750–1850*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis Studia Historica Upsaliensa 203.
- Gadd, Carl-Johan 2000: *Den agrara revolutionen 1700–1870*. Band 3 i *Det svenska jordbrukets historia*. Stockholm: Natur och Kultur/LTs förlag i samarbete med Nordiska museets förlag och Stiftelsen Lagerberg.
- Hedborg, Gunnar & Svensson, Ingemar: *Hus i trä*. Stockholm: LT:s förlag.
- Hellspong, Mats & Löfgren, Orvar 1979: *Land och stad. Svenska samhällstyper och livsformer från medeltid till nutid*. Lund: LiberLäromedel.
- Lisinski, Jan m.fl. 2002: *Hälsingegårdar i fem socknar*. Konsthögskolans arkitekturskola – Restaureringskonst. Stockholm: Svensk Byggtjänst.
- Olsson, Daniel 2002: Hälsinglands bostadshus under 1700-talet. Magisteruppsats vid Göteborgs universitet, Institutionen för Miljövetenskap och Kulturvård.
- Sjöberg, Lars & Snitt, Ingalill 2002: *Svenska trähus*. Stockholm: Prisma.
- Wennersten, Elisabeth 2001: *Gården och familjen. Om jordägandet och dess konsekvenser för människor, landskap och bebyggelse i Säljesta by, Järvsö socken 1734–1826*. Stockholm: Meddelanden från Kulturgeografiska institutionen Stockholms universitet.
- Werne, Finn 1993: *Böndernas Bygge. Traditionellt byggnadsskick på landsbygden i Sverige*. Höganäs: Wiken.